

A magyarországi könyvdíszítés a 15–17. században

Egy könyvillusztráció megpillantásakor elsősorban az érdekli a szemlélőt, hogy mit ábrázol a kompozíció. Ezt követően merülhet fel a kérdés, hogy milyen technikai eljárással, igényességgel és szakmai tudással juttatta kifejezésre a kérdéses alkotó a kép eszmei mondanivalóját.

A könyvillusztráció-történet kutatójának ennél sokkal több szempontot kell figyelembe vennie egy-egy mű értékelésekor. Alapvető fontosságú annak megállapítása, hogy önálló alkotásnak tekinthető-e a kompozíció, s ha nem, úgy milyen előképek, hatások alapján készült. Magyarországi könyvdísz ilyen szempontú vizsgálatakor jó tudni, hogy korai alkalmazott grafikáinkhoz túlnyomó többségben nem hazai metszetek, hanem külföldi mesterek művei szolgáltak mintaképül. Az előképek felkutatásához útbaigazítást nyújthat a metsző esetleges korábbi külföldi működési helye, továbbá annak a nyomdának szellemi-üzleti kapcsolatai, amely számára az illusztráció készült. Mindkét szempont azonban csak kiindulópontként szolgálhat és nem mindig vezet helyes eredményre.

A budai könyvkiadók működésétől kezdve (1480) a külföldi könyvek igen nagy mennyiségben és meglehetősen gyorsan eljutottak a Kárpát-medencébe, s így azok könyvdíszzeit mintaképül használhatták az önálló kompozíciók kialakítására még nem képes magyarországi fametszők. Ezek a szerény képességű mesterek az igényesebb közönség érdeklődését nem vonták magukra és ezért név szerint nem ismertek. A 15–17. századi hivatalos és magániratokban meglehetősen ritkán történik említés grafikák készítőiről. Pedig a címerek tanúsága szerint már elég korán voltak a fametszéshez értő hazai mesterek. Feltételezhető, hogy a címer elkészítésére a megbízást többnyire a mű szerzőjétől vagy kiadójától kapták, mert az ilyen típusú könyvdíszek azoknak a művelődéspártoló főnemesi mecénásoknak a címereit ábrázolják, akik a mű megjelenítését anyagilag támogatták, s akikről a mű szerzője vagy nyomdája az előszóban meg is emlékezett. A korai magyar mecénási címerek – köztük a Frangepán és a Perényi család címerei – külföldön is készülhettek. Ezek a címerek ugyanis többnyire Krakkóban, ritkábban Bécsben nyomtatott magyar nyelvű vagy magyar szöveget is tartalmazó könyvekben jelentek meg. Később már egyre inkább a mecénások szorgalmazták az ilyen művekben a címerük közreadását. A legszebb korai magyar fametszetes címet – *Nádasdy Tamás* országbíró és felesége, *Kanizsay Orsolya* egyesített címerét – maga Nádasdy készítette Bécsben *Sylvester János Új Testamentuma* (Újsziget 1541) számára.

A fametszőnek is kiváló brassói nyomdaalapító, *Johannes Honterus* is több címet metszett kiadványaihoz, hogy ilyen módon is biztosítsa az erdélyi fejedelmek, mecénások jóindulatát nyomdája számára. E szokásnak köszönhető, hogy később a szerény felszerelésű sajtók is foglalkoztattak olykor helyi fametszőt mecénásaik címerének elkészítéséhez. Példaként itt csak *Váradi Kalmár Mihálynak*, a Bihar megyei harmincadosok gondviselőjének címerét említjük *Károlyi Péter Az apostoli Credonak... magyarázatja* (Debrecen 1584) című művéből, amelyet talán még *Hoffhalter Rudolf* készített a fametszés fejlődését nemigen ösztönző debreceni nyomda számára.

Egy-egy terület vagy nyomda könyvdisztízeinek vizsgálatakor az első feladat a fennmaradt emléktanyag minél teljesebb számbavétele. Ezt követheti az alkalmazott grafikák könyvdisztípusok és grafikai eljárások szerinti áttekintése, elemzése és értékelése. Mi most nem ezt a módszert követjük; legelőször azt kívánjuk nyomon követni, hogy mennyire segítette elő könyvkiadásunk a grafikai eljárások hazai elterjedését és fejlődését.

A grafikai eljárások a Kárpát-medencében is lényegében ugyanolyan sorrendben terjedtek el, mint külföldön. A fejlett országokban a fadúcról történő képsokszorosítást már jóval a könyvnyomtatás feltalálása előtt, az 1430-as években széles körben alkalmazták elsősorban szentképek és játékkártyák gyors és olcsó előállítására. A 15. században a könyvillusztációk és -diszték főleg fametszetről készültek, mert a fadúc síkjából kiemelkedő kompozíciót magasztomással, a szöveggel egyszerre lehetett sokszorosítani.

A másik grafikai eljárás, a rézmetszés a 15. századi olasz ötvösműhelyekben fejlődött ki, de könyvek díszítésére kevésbé volt alkalmas. A rézlemezbe metszett rajtot ugyanis csak mélynyomással lehetett sokszorosítani, s így a nyomdásznak kétszer kellett egy rézmetszettel illusztrált lapot a sajtóba tennie. A munka- és költségdóbblet miatt a 15. században csupán *Dante Divina comediájának* 1481. évi, *Nicolaus Laurentii*-féle firenzei kiadásához készült nagyobb mennyiségű illusztráció rézmetszet. Hasonló a helyzet Magyarországon; az első rézmetszetes illusztrációk *Frankovith Gergely Hasznos... könyvéből* (Németújvár 1585; Monyorókerék 1588) ismertek. Közülük művelődéstörténeti szempontból a legjelentősebb az ún. *Betegszoba*, az első hazai orvosi könyvillusztáció.

A grafika elsősorban a művelt polgárok körében számított művészetnek; az egyházi és világi előkelőségek inkább festményeket, szobrokat, pompás ötvöstárgyakat gyűjtöttek. A 15. század végén azonban már értékes vagyontárgynak számított a gazdagon illusztrált nyomtatott könyv is; köztük a hiteles városképei és művészi fametszetei miatt mindmáig könyvkincsnek tekinthető Schedel-krónika Koberger-féle kiadása (Nürnberg 1493), az olasz könyvek közül pedig a szinte csak körvonallal komponált, szépséges illusztrációjú *Hypnerotomachia Polifili* (Velece 1499).

Korai magyar vonatkozású illusztrációk főleg a budai könyvkiadók által külföldön nyomtatott mise- és egyéb szerktönyvekben, valamint a Thuróczy-krónika két kiadásában (Brünn 1488; Augsburg 1488) jelentek meg. Részben ez utóbbiak királyképei szolgálták mintaképül a legnagyobb hatású 17. századi metszetsorozat, a *Nádasdy Ferenc* országbíró költségén kiadott, *Mausoleum* címen ismert (Nürnberg 1664) uralkodói arcképgyűjteményhez. *Heltai Gáspár Magyar krónikájának* 1789. évi kiadásában *Szent Istvánt* egy hasonló metszet szemlélteti, mint a több mint száz évvel korábbi *Mausoleumban*. A budai könyvkiadók által készítettett könyvgrafikák többsége olyan színvonalas művészi alkotás, amelyhez hasonló inkább csak a 17. század második felétől kezdve került hazai könyvben a közönség elé. Jelképes kompozíciója és művészi kvalitása miatt egyaránt említést érdemel az egyik korai szerzői „portrénk”, *Temesvári Pelbárt Pomeriumának* (Augsburg 1502) költői szépségű címképe.

Nemcsak a kifejezetten magyarországi használatra szánt illusztrált könyvek, hanem a legkiválóbb 15–16. századi művészek önálló metszetei is gyorsan eljutottak a Kárpát-medencébe. Ez utóbbiak elterjedtségéről a hatásuk nyomán készült számtalan oltárkép, freskó, szobor tanúskodik. Talán ez a körülmény is közrejátszott abban, hogy grafikai eljárások nehezen honosodtak meg. Az egyetlen 15. századi, név szerint ismert helyi fametsző, *Antal* szerzetes, a szentlőrinci pálos rendház lakója. Műve nem maradt fenn. Sem a budai Hess-nyomda (1473), sem az 1477–1480 között tevékenykedő második magyarországi ősnymda (az ún. Confessionale-sajtó) nem állt kapcsolatban fametszővel. Megszűnésük után fél évszázadig nem működött hazai nyomda, s Buda elestével nem volt a szellemi fejlődést befolyásolható irányító központ. A hazai könyvkiadás fő előmozdítója a birtokaikon iskolát, nyomdát, majd könyvtárat alapító művelt főurak, valamint a nagyobb olvasóközönséget s ennek következtében folyamatos működést inkább biztosító városok lettek.

A leggazdagabban díszített 16. századi magyar nyelvű könyv a már említett Sylvesterfordította *Új Testamentum* (Újsziget 1541). A közel másfél száz díszet metsző *Ioannes Strutius* tevékenysége biztató kezdetet jelentett, de hamar abbamaradt; Strutius mester az *Új Testamentum* szedésének befejezése előtt távozott hazánkából. Hasonló mennyiségű, hazai könyvdísz egyetlen olyan 16. századi nyomdánkból sem ismert, amelynek működését mecénások tették lehetővé. Az ilyen típusú sajtók tulajdonosai, vezetői többnyire a reformációt terjesztő prédikátor-írók, mint *Huszár Gál* és *Bornemisza Péter*. Sajtóikon nemcsak tartalmilag értékes, hanem gondos szövegrendezésű, szép könyveket adtak közre; könyvdíszeket azonban külföldön szereztek be, s illusztrációt nemigen alkalmaztak. Lényegében ugyanez mondható a Bornemisza-nyomda művezetőjeként, majd önállóan tevékenykedő tanult nyomdász, *Mantskovit Bálint* kiadványairól is (1585–1599). Ő azonban kapcsolatban állhatott helyi fametszővel, mert nyomdászjelvényeit és kalendáriumképeit kezdetleges helyi mestertől szerezte be.

A mecénások védelmét élvező 16. századi nyomdánk közül a legtöbb könyvdísz a Dunántúl nyugati helységeiben működő *Joannes Manlius* (1582–1605) alkalmazta. Kiadványaiban közel száz színvonalas címlapkeret, biblia-, illetve kalendáriumillusztráció váltakozik, de azok többségét korábbi állomáshelyéről, Ljubljánából hozta magával. Kivételt képeznek a már említett Frankovith-kötet rézmetszetes illusztrációi.

A 16–17. századi dunántúli nyomtatványok alapján úgy tűnik, hogy a királyi Magyarországnak ezen a területén nemigen működött fametsző. Az a nyomás, amelyet a humanista műveltségű kiváló könyvgyűjtő, *Batthyány Boldizsár* Ferenc nevű fia 1615-ben megvásárolt, valamennyi állomáshelyén (Németújvár, Pápa, Tejfalva, Somorja, Kőszeg) csupán klisékről nyomtatott iniciálékkal, cifrákkal díszítette kiadványait. Lényegében ugyanilyen módon adta közre értékes nyomtatványait a legtöbb 17. századi protestáns könyvsajtó: Gyulafehérvárott a *Bethlen Gábor* által Kassáról odaszállíttatott fejedelmi nyomda 1623-tól, Sárospatakon az 1650-ben *I. Rákóczi György* özvegye, *Lórántffy Zsuzsanna* által létesített második fejedelmi nyomda 1671-ig, továbbá Várad kiváló tipográfusa, a Hollandiában képzett *Szenci Kertész Ábrahám* (1640–1660 Várad, majd Kolozsvár és Szeged 1667-ig).

Szenci Kertész azonban Hollandiából hazatérve nemcsak kivételes szépségű betűtípusokat, hanem igen gazdag és színvonalas könyvdíszállományt is hozott magával, s így kiadványait nemcsak tipográfiai remekként, hanem gazdagon díszített kötetként hozhatta forgalomba.

A fenti, teljességre nem törekvő áttekintésünk is azt tanúsítja, hogy a mecénások által alapított vagy támogatott protestáns nyomdák vajmi kevés lehetőséget nyújtottak a grafikai művészetek hazai fejlődéséhez. Helyben készült fametszetekkel gazdagon díszített könyvek a 16. század második negyedétől kezdve a szellemi központoknak számító városokban jelentek meg. Közülük időrendben az első az 1539–1549 között virágzó, majd fokozatosan hanyatló, szünetelő brassói könyvsajtó. A sokoldalú tudós, reformátor, nyomdaalapító Johannes Honterus ugyanis külföldi tanulmányai alatt a fametszést és a térképkészítést is kiválóan elsajátította. 1539-től kezdve az ő változatos felépítésű, szép címlapkereteivel, címeivel és egyéb könyvdíszekkel jelentek meg a humanista ismereteket közvetítő tankönyvek,

A grafikai eljárások a Kárpát-medencében is lényegében ugyanolyan sorrendben terjedtek el, mint külföldön. A fejlett országokban a fadúcról történő képsokszorosítást már jóval a könyvnyomtatás feltalálása előtt, az 1430-as években széles körben alkalmazták elsősorban szentképek és játékkártyák gyors és olcsó előállítására.

A 15. században a könyvillusztrációk és -díszek főleg fametszetről készültek, mert a fadúc síkjából kiemelkedő kompozíciót magasnyomással, a szöveggel egyszerre lehetett sokszorosítani.

és a szászság körében a hitújítást terjesztő, szabályozó Honterus-művek. Legnagyobb hatású munkájának *Rudimenta Cosmographicájának* (1542) általa metszett térképeit évtizedeken át újabb és újabb külföldi kiadások számára másolták. Első, lényegesen eltérő változata 1530-ban Krakkóban, a végleges kiadás 1542-ben Brassóban jelent meg. A későbbi brassoí kiadványokhoz 1557-ben egy L. F. jegyű helyi mester, majd a szászok alapvető jogkönyvéhez – *Fronius Mátyás* fejedelmi támogatással 1583-ban kiadott *Statutájához* – egy kivételes tehetségű, bizonyára külföldi művész készítette a pompás címlapkeretet és címereket.

A könyvdisztítés szempontjából a legfontosabb 16. századi központ az erdélyi magyarság szellemi életét irányító, művelt polgárságú Kolozsvár. Az 1550-ben a tanult nyomdász, *Hoffgreff György* által alapított sajtót 1552-ig, majd 1554–1557 között újlág Hoffgreff irányította. Igazi jelentőségre azonban a kiváló prédikátor-író, *Heltai Gáspár* idejében (1559–1574) emelkedett a műhely, amely a Heltai család későbbi tagjainak vezetésével közel egy századik látta el magyar könyvvel nemcsak Erdély, hanem a másutt ki nem adott művekkel szinte az egész Kárpát-medence lakosságát. A korai kolozsvári illusztrációkat, címlapkereteket és a nyomda szép mesterjegyeit a később Wittenbergbe távozott *Jakob Lucius* készítette, többnyire külföldi előképek után. Legismertebb és szignált műve a Tinódi-krónika (1554) címlapkerete és a szerző kettős tevékenységét szemléltető szép címere. Reneszánsz harmóniájú színvonalas díszek a Kolozsvár-címeres nyomdászjegyei és záródíszai. Távozása után is folyamatosan dolgozott fametsző a nyomda számára; köztük a nyolcvanhét metszettel – és a legszebb 16. századi magyarországi hónapábrázolásokkal – illusztrált 1592. évi *Cisió* képeinek készítője, valamint a sokat foglalkoztatott G. C. jelű mester, több ízléses könyvdiszt, a *Salamon és Markalf* (1577) népkönyv fantáziagazdagságról tanúskodó címképének, *Adami János Az igaz... barátságáról való énekének* (1599) és egy 1605 körüli Fortuna-kiadás illusztrációinak metszője.

A magyar könyvkiadás szempontjából ugyancsak nagy jelentőségű debreceni nyomda egyetlen kiváló fametszője a Bécsből menekült *Hoffhalter Rafael* volt. Igényes címlapkerettel, címlapképpel, a város és a saját családi címerével adta közre debreceni nyomtatványait (1563–1565). Innen előbb Váradra, majd Gyulafehérvárra távozott, ahol Szentháromság-képei miatt meggyilkolták. *Melius* szerint „pénzért elárulta, mert megfaragta és csúfolta a Szentháromságot”. Fia, az ugyancsak képzett nyomdász és fametsző, Rudolf különböző állomáshelyeken nyomtatott 1567 és 1585 között, de kiadványait többnyire az apai műhelyből származó illusztrációkkal díszítette, olykor kissé módosítva az eredeti kompozíciót. Utána mintegy másfél századig csak néhány indafonatos – ötvös- és könyvkötésmintákra emlékeztető címlapdísz, címert és kezdetleges illusztrációt készíthetett helyi mester az állandó anyagi és vezetői nehézséggel küzdő debreceni nyomda számára.

A művészet- és művelődéspártoló Bártfa városa a nyomdaalapítást is bőkezűen támogatta. Az 1577–1599 között működő *Gutgesell Dávid*-féle sajtó figyelmet érdemlő, figurális díszű fametszete a város világos kompozíciójú, szép címere, amelyet a városi könyvtár ex librisén is felhasználtak. Lényegesen több ösztönzést nyújtott a helyi fametszőknek az 1597-től *Klöss Jakab*, majd hosszú évtizedeken át e család tagjai által irányított bártfai műhely. Számos népszerű kiadványában alkalmazott címlapképeket, hónapábrázolásokat, illusztrációkat és szerényebb díszeket.

Míg a protestáns sajtók rendszerint külföldről beszerzett könyvdiszt-anyaggal állították elő ízléses köteteiket, a reformáció visszaszorítására alapított nagyszombati és pozsonyi katolikus nyomdák helyi fametszőket és neves külföldi rézmetszőket egyaránt foglalkoztattak. Impozáns készlettel kezdte meg működését 1578-ban a *Telegdi Miklós* – az esztergomi egyházmegye nagyprépostja – által alapított első nagyszombati könyvsajtó, de metszeteinek egy részét még Bécsből szerezte be. Helyben készülhettek viszont az 1579-re érvényes *Pécsi Lukács*-féle *Kalendáriumnak* a *Hans Sebald Beham* metszeteit elég gyakran követő hónapábrázolásai. Sokkal színvonalasabbak Pécsi Lukács *A keresztyén szüzeknek... koszorúja* (1591) című művének metszetei: a pompás virágképek, a szerző reneszánsz stílusú címere meg a prágai előképet a Pécsi család tagjaival módosított bájos illusztrációja. A műhely megszűnése évében

(1609) *Forgách Ferenc* érsek indított új nyomdát Pozsonyban, amelynek felszerelése előbb Nagyszombatba, majd Bethlen Gábor intézkedése révén Kassára és onnan Gyulafehérvárra került. Legszebb kiadványához, *Pázmány Kalauzának* első kiadásához (1613) egy I. P. jegyű mester készítette a *Patrona Hungariae* eszméjét hirdető barokk címlapkeretet. Ennek a mozgalmas kompozíciójú keretnek a *Tobias Bidenharter*-féle variációjával jelent meg a mű második kiadása (Pozsony 1623), de már a Pázmány által alapított második érseki nyomdában.

Magyarországi viszonylatban szokatlan mennyiségű és minőségű könyvdísz variált kiadványaiban mind a pozsonyi, mind az 1646-tól működő nagyszombati sajtó. Ezeknek a nagyméretű és művészi kivitelű díszeknek többsége azonban ugyanúgy külföldi eredetű, mint *Ferenczffy Lőrinc* királyi titkár 1615-től Prágában, Bécsben, majd saját nyomdájában kiadott könyveinek metszetei. Helyben készülhettek viszont *Lippay György* esztergomi érsek és Pozsony városának szép címerai, továbbá *Hajnal Mátyás Szíves könyvecskéje* második kiadásának (Pozsony 1642) a mintaképek szépségéből keveset sejtető variációi. Továbbá *Canisius Péter Kis katekizmusának* (Pozsony 1624) kópiaillusztrációi, amelyeket azért metszettek részlemez helyett „puzspángba” (fadúcra), „hogy a szegénység is kevesebb költséggel hozzá férne”.

A könyvkiadás másik fontos felvidéki központjában, Lőcsén 1625-ben kezdte meg működését az a *Brewer*-nyomda, amely 1739-ig a család vezetésével tevékenykedett. Ez a híres műhely is többnyire külföldről szerezte be díszait, de fametszőkkel is folyamatosan kapcsolatban állott. Kiváló munka a nyomda Szent Lőrincet ábrázoló mesterjegye, átlagos színvonalú népkönyvek (*Salamon és Markalf*, é.n.; *Ilosvai: Toldi históriája*, 1629) címlapdísz, változatos kompozíciójú *Werböczy Decretumának* (1660), valamint az 1676. évi *Neubarth*-kalendáriumának címlapkerete. Fontos szerepet tölthettek be az 1650. évi *Cisio* képei, valamint *Comenius Orbis pictusának* (1685) a sokoldalú evangélikus tanár, *Bubenka Jónás* által nürnbergi mintaképek alapján készített fametszetei.

A katolikus nyomdák reprezentatív címképeit, s az igényes főurak, közéleti személyiségek portréit neves külföldi művészek metszették részbe. A legtöbb hitelesnek tekinthető magyar portré *Elias Widemann* (1619–1652) 1652. évi bécsi metszetsorozatában jelent meg. A korábbi portrék közül említést érdemel *Oláh Miklós* érsek rézmetszetes képmása *Hans Sebald Lautensacktól* (1558) és *Kitonich János* királyi jogügyi igazgató reprezentatív arcképe az átmenetileg Nagyszombatban dolgozó *Heinrich Ulrichtól* (1619).

17. századi könyveink legszebb rézmetszetes díszének mesterei közül *Mauritz Lang* 1652–1653 között Pozsonyban, 1658-tól Nagyszombatban működött, mint az ottani nyomda kalligráfusa. Nagyszombatban tartózkodott 1683 körül *Justus van den Nypoort*, 1688–1702 között *Elias Nessenthaler*, az 1688. évi nagyszombati kalendárium városképeket felsorakoztató címlapdíszének *Szentiványi Márton Miscellanea-jának* (1702) a mű lényegét is érzékeltető, kitűnő kompozíciójú címképének mestere. A kevés hazai mecénás közül itt csak *Weber János* eperjesi orvos-polgármesterre utalunk. *Janus bifrons* című művének (1662) illusztrálásán az 1662–1665 között Eperjesen működő csillagász-matematikus, *Israel Hiebner* is közreműködött. A *Lectio principum* (1665) barokk túlzástól sem mentes egyik metszetét – a szerző apoteózisát – a körmőcbányai érem- és pecsétvéső, *Christian Hermann Roth* metszette.

A legtehetségesebb magyar rézmetszőink neves közéleti személyiségek voltak. Sopron tudós polgármesterének, *Lackner Kristófnak* (1571–1631) e műfajban is jeles alkotásai a nemesen formált emblémái és a város szép címere. Fejlettebb technikával formálta meg Pázmány-portréit és saját öregkori képmását a másik műkedvelő rézmetsző, *Szelepcsényi György* (1595–1685) esztergomi érsek. Említést érdemel még az Eperjesen saját iskolai drámáját (Bártfa 1652) tizenegy bájos rézmetszettel illusztráló *Eisenberg Péter* tanító, Bártfán a schavnikai Thököly-kastélyt ábrázoló (1670) *Járay Mihály*, a Nagyszombatban (1685–1691) működő *Szubaritsch György*, a *Zrinyiász* (Bécs 1651) kitűnő jelképes címlapképének mestere. Végül feltehetőleg Kolozsvárott működött az a *Hoffmann* nevű rézmetsző, aki a legszebb hazai *Tótfalusi Kis*-kiadványhoz, *Haller Hármaskönyvéjéhez* (Kolozsvár

1695) a barokk művészet mozgalmasságát és pompáját egyesítő rézmetszetet készíttette.

Az utóbbi évtizedek kutatásai alapján ma már a 16–17. századi hazai sajtó legtöbb könyvdisz-anyaga eléggé ismert. E díszek eredetének meghatározása, kvalitásaik elemzése azonban még sok esetben a jövő feladatai közé tartozik. Jelen munkánkban arra törekedtünk, hogy az adott szűk lehetőség ellenére bepillantást nyújtsunk a korai grafikai eljárások hazai elterjedésébe. E meglehetősen szokatlan szempontú vizsgálódásunk eredménye kedvezőnek nemigen mondható. A grafikai eljárások meghonosodása nálunk messze elmaradt a nyugati országokétól: nem könyvben publikált emlékek szinte alig maradtak fenn. A főnemesség ritkán tartotta gyűjtésre érdemesnek a sok példányban hozzáférhető metszeteket. S ha igen, úgy sokféle külföldi kapcsolatai révén a legkiválóbb külföldi művészek grafikai alkotásait is megszerezhetette.

Hasonló okból lassan alakult ki tartós kapcsolat nyomdánk és a helyi fa- és rézmetszők között. Mégis mindkét művészeti ág fejlődésének legfőbb ösztönzői a könyvsajtók voltak. Csaknem valamennyi 16–17. századi officinánk kimetszette az országot, a nyomdahelyét és legfőbb pártfogói címét, valamint nyomdászjelvényét, gyakran több változatban is. Ezek egy részének főmotívuma a város címe (Brassó, Kolozsvár, Bátfá), vagy vallásos szimbolikus ábrázolás volt (Huszár Gál, Mantskovit Bálint). Olykor ugyanazt a vallásos szimbólumot több hazai nyomda alkalmazta nyomdászjelvényén. Így például az Elzevierek többnyire *Non solus* feliratú jelvényének variációi ugyanúgy előfordulnak *Rosnyai János* sárospataki, majd debreceni munkáiban, mint Szenci Kertész Ábrahám, a Brewer-cég, a kolozsvári sajtó, majd a 18. században *Töltési István* komáromi kiadványaiban.

Eredetét tekintve a könyvdiszálományunk két csoportra oszlik. Az iniciálék, záró- és fejlécek többsége külföldről vásárolt, az illusztrációk jelentős része viszont helyben készült, a magyarországi könyvdisztítésről írt munkámban (1960) részletesen kimutatott külföldi előképek, ösztönzések alapján. Bécs ilyen szempontból az egész korszakban fontos kisugárzó központ volt; az újszigei kiadványokon, a Hoffhalterek grafikáin, majd a nagyszombati és pozsonyi sajtó fa- és rézmetszetein egyértelműek a bécsi hatások. A korai brassói könyvdiszeken Honterus baseli tartózkodása következtében a 16. század közepén rendkívül fontos baseli művészek kezdeményezései érzékelhetők. Kolozsvárott *Jakob Lucius* idejében a wittenbergi *Cranach*-műhely szolgáltatta a legtöbb mintaképet. Később számos illusztráció készült frankfurti, majd cseh és lengyel előképek alapján. A mintaképek rendszerint nem a legkiválóbb külföldi művészek alkotásai. A német földön is igen népszerű *Hans Sebald Beham* kisméretű újszövegségi illusztrációi és hónapábrázolásai viszont legtöbb 16. századi nyomdánk kiadványaiban előfordulnak különböző kvalitású változatokban.

A könyvdiszerek eredetének ismerete nem egyszer útbaigazítást nyújt a sajtó felszerelésének forrására, tulajdonosaik külföldi kapcsolataira. Nem kevésbé fontos, hogy egy-egy nyomda könyvdisz- és betűállománya alapján már eddig is számos impresszum nélküli kiadvány nyomdászát sikerült meghatározni, valamint olyan kérdéseket tisztázni, hogy hova került az újszigei, a drávavásárhelyi Hoffhalter-sajtó, a Forgách érsek által alapított előbb pozsonyi, majd nagyszombati katolikus nyomda, továbbá a Váradról menekülni kényszerült Szenci Kertész Ábrahám felszerelésének kisebb-nagyobb részlege, hogy e kérdéssel kapcsolatban is csak néhány példát említsünk. Külön elemzést érdemelnének a címerek, mert ezek hiteles dokumentumai annak, hogy kik és milyen típusú művek közreadását támogatták egy adott korszakban.

Utóljára maradt, de nem a legkevésbé fontos kérdés, hogy milyen hatást gyakoroltak e metszetek megjelenésük idejében a hazai olvasóközönségre. Még a korai kezdetleges illusztrációk is elősegítették a mű mondanivalójának megértését, valamint a korszerű – a társadalmi és kulturális haladást szorgalmazó – eszmék elterjedését. A népkönyvek érdeklődést keltettek, a kalendáriumok és csíziók képei hasznos ismereteket juttattak el olvasóikhoz. Az igényesebb közönség pedig e hazai metszetek alapján is megismerhette a könyvdisztítés korszerű stílusirányzatait, kompozíciós lehetőségeit. A könyvillusztrálás és -disztítés nálunk is sokféle módon segítette tehát elő a lakosság szellemi és művészi fejlődését.

Irodalom

- VARJÚ ELEMÉR: *A Turóczi-krónika kiadásai és a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárában őrzött példányai*. Magyar Könyvszemle (a továbbiakban: MKSZ), 1902, 362–402. old.
- VAYER LAJOS: *Szelepcsényi György, a művész.* = *Domanovszky-emlékkönyv*. Bp. 1937, 643–663. old.
- PATAKY DÉNES: *A magyar rézmetszés története*. Bp. 1951.
- SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ: *Szelepcsényi György ismeretlen rézmetszete*. Művészettörténeti Értesítő, 1955, 216–219. old.
- CENNER-WILHELM, GIZELLA: *Über die ungarischen Porträtfolgen von Elias Widemann*. Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae, Bp. 1957 IV/3–4., 325–347. old.
- SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ: *A magyarországi könyvdisztítés a XVI. században*. Bp. 1961. (Az egyes nyomdák könyvdisztéseiről külön megjelent tanulmányokat és különlenyomatokat itt nem soroljuk fel.)
- GULYÁS PÁL: *A könyv sorsa Magyarországon I–III*. Bp. 1961, III. kötet, 1–51. old.
- HUBAY ILONA: *Die illustrierte Ungarnchronik des Johannes von Thuróc*. Gutenberg-Jahrbuch (a továbbiakban: GJ), 1962, 390–399. old.
- SOLTÉSZ, ELISABETH (=ZOLTÁNNÉ): *Buchschmuck-Klischees in Ungarn im XVI. Jahrhundert*. GJ, 1962, 416–424. old.
- RÓZSA GYÖRGY: *Lackner Kristóf, a rézmetsző*. Soproni Szemle, 1971, 194–207. és 312–322. old.
- KOVÁCS LÁSZLÓ JÓZSEF: *Emblematika, hieroglifika, manierizmus*. Soproni Szemle, 1971, 3–17. és 97–108. old.
- RÓZSA GYÖRGY: *Magyar történetábrázolás a 17. században*. Bp. 1973. (a Mausoleum képanyagáról.)
- BORSA GEDEON: *A magyar csízió kialakulásának története*. Az Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK) Évkönyve 1974–1975. Bp. 1978, 265–346. old.
- BORSA GEDEON: *Die Illustrationen der ältesten ungarischen Perikopenbücher*. GJ, 1979, 283–290. old.; 1980, 246–257. old.; 1981, 229–233. old.; 1982, 236–240. old.; 1983, 186–194. old.
- BORSA GEDEON: *Johannes Honterus als Buchillustrator*. GJ, 1986, 35–56. old.
- THURÓCZY JÁNOS: *A magyarok krónikája*. (Hasonmás-kiadás, Soltész Zoltánné tanulmányával.) Bp. 1986, 423–446. old.
- SOLTÉSZ, ELISABETH: *Über Impulse der Budaer Verleger auf die Entwicklung der Buchgraphik in Ungarn*. Ars Impressoria. Hans Limburg, Hartwig Lohse, Wolfgang Schmitz, München, New York 1986, 327–340. old.
- SOLTÉSZ, ELISABETH: *Über die Anfänge der ungarischen Buchillustration*. Marginalien, Berlin 1987. 3. sz., 2–22. old.
- V. ECESEDY JUDIT: *Az Elzevirek nyomdászjegye Magyarországon*. MKSZ, 1989, 126–145. old.
- SOLTÉSZ, ELISABETH: *Ungarische Druckerzeichen im 16. Jahrhundert*. GJ, 1992, 125–133. old.
- SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ: *Az ötszáz éves Schedel-krónikáról és magyar vonatkozásairól*. MKSZ, 1993, 460–463. old.
- SOLTÉSZ ELISABETH: *Über zwei Holzschnitte der Augsburger Thuróczy-Chronik*. GJ, 1993, 91–96. old.

NYOMDÁSZATTÖRTÉNETI MUNKÁK A KÖNYVDISZTÍTÉS REPRODUKCIÓIVAL

- VÉGH GYULA: *Budai könyvtárak jelvényei 1488–1525*. Bp. 1923.
- GULYÁS PÁL: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp. 1931.
- HUBAY ILONA: *Missalia Hungarica. Régi magyar misekönyvek*. Bp. 1938.
- FITZ JÓZSEF: *A magyar könyv története 1711-ig*. Bp. 1959.
- FITZ JÓZSEF: *A magyar (magyarországi) nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedeleme története I–II*. Bp. 1959, 1967.
- JAKÓ ZSIGMOND: *A szebeni nyomda XVI. századi történetéhez*. MKSZ, 1965, 48–56. old.
- HAIMAN GYÖRGY: *Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész és tipográfus*. Bp. 1972, 78–92. old.
- SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ: *A magyar könyvnyomtatás képeskönyve 1473–1973*. Bp. 1973.
- KÁFER ISTVÁN: *Az egyetemi nyomda négyszáz éve (1577–1977)*. Bp. 1977.
- HOLL BÉLA: *Ferenczy Lőrinc. Egy magyar könyvkiadó a XVIII. században*. Bp. 1980.
- V. ECESEDY JUDIT: *Egy dunántúli református nyomda sorsa*. Az OSZK Évkönyve 1979, Bp. 1981, 303–352. old.
- PAVERCSIK ILONA: *A lőcsei Breuer-nyomda a 17–18. században I–II*. Az OSZK Évkönyve 1979, Bp. 1981, 353–408. old.; 1980, Bp. 1982, 349–473. old.
- GALLI KATALIN–PAVERCSIK ILONA: *Fejezetek a kassai könyvnyomtatás történetéből*. Az OSZK Évkönyve 1981, Bp. 1983, 309–377. old.
- ZSIGMONDY ÁRPÁDNÉ: *Johannes Manlius és nyomdakészlete (1575–1606)*. Az OSZK Évkönyve 1982–1983, Bp. 1984, 297–410. old.
- V. ECESEDY JUDIT: *A Bornemisza–Mantskovit nyomda története*. Bp. 1990.
- V. ECESEDY JUDIT: *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek 1539–1800*. Bp., 1996.